

Emilio Marin

ZA XIII. MEĐUNARODNI KONGRES STAROKRŠĆANSKE ARHEOLOGIJE

UDK 061.3(100):902/904 (497.5 Split) "1991/1992"

Primljeno: 25. VIII. 1994.

Emilio Marin
Arheološki muzej
58000 Split, HR
Zrinsko-Franko-
panska 25

Kao što je poznato, zbog brojnih zahtjeva, osobito iz Njemačke i dijelom iz Francuske, da se odgodi ili čak otkáže XIII. CIAC, predviđen za 25. rujna 1994. u Splitu (i potom Poreču), 24. ožujka održana je u Rimu sjednica Međunarodnog odbora Kongresa. Nakon dugotrajne i teške rasprave, od 20 nazočnih članova njih 16 dalo je ipak svoj glas za Split (naši predstavnici, N. Cambi i potpisani, suzdržali su se od glasovanja). Tom veličanstvenom i vjerojatno nikad teže izvojevanom pobjedom za neki od međunarodnih arheoloških kongresa, stavljena je točka na i na dugo razdoblje kongresne pripreme, koja je započela još 1984. o 50. obljetnici smrti don Frane Bulića.

Kongres je dobio i visoko međunarodno pokroviteljstvo Svete Stolice i UNESCO-a. U kritičnome trenutku pripreme Kongresa nekoliko ambasadora u Zagrebu pružilo je izričitu potporu održavanju Kongresa u Splitu (francuski, njemački, britanski, austrijski). Predsjednik njemačkog udruženja za kasnu antiku u prosincu 1993. u Rimu bio je pružio podršku Kongresu, da bi potom bio za to kritiziran od većine članova udruženja. Nemoguće je sada, u jeku završnih kongresnih priprema, osvrnuti se na sve elemente koji su utjecali na ovako teške kongresne pripreme. Možda će o tome biti moguće u nekoj drugoj prigodi napisati nešto sustavnije. A nešto će ostati i za one koji će se, pretpostavljamo, o dvjestotoj obljetnici I. kongresa, zanimati za ovaj XIII., kao što smo i mi sada poklonili punu pozornost pripremanjima I. kongresa 1894., koji je vodio don Frane Bulić.

U ovoj prigodi poslužiti ćemo se s nekoliko detalja, da bismo pomoću njih - kao *pars pro toto* - približili čitatelju bitku za Kongres. Objavljujemo dva govora koja je glavni tajnik Kongresa i ravnatelj Arheološkoga muzeja održao za Kongres. Prvi je govor kandidature za splitski kongres u dramatičnom

trenutku izbijanja rata u Hrvatskoj u jesen 1991. Kongres je bio dobiven! Drugi je jedan od niza intervenata za Kongres, nakon Bonna, kojim se borilo kako za Kongres tako i za valorizaciju naše kulturne baštine. Držim se počašćenim što je časopis "Kulturna baština" odlučio tiskati upravo ove govore, koji su, nadam se, odigrali neku ulogu za kulturnu baštinu Splita. Sa zahvalnošću ističem da je grad Split pružio veliki doprinos u tom smislu i donio odluku da bude investitor sanacije i adaptacije izložbenih prostora Arheološkoga muzeja u Splitu.

GOVOR U BONNU

Čast mi je izvijestiti vas o aktivnostima Inicijativnog odbora za organiziranje XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, kojim predsjedja prof. Duje Rendić Miočević.

Možda ste već upoznati s tim da Arheološki muzej u Splitu provodi od 1985. g. niz aktivnosti, koje okupljaju velik broj najboljih stručnjaka u našoj disciplini. Oni su od početka bili suglasni s idejom da sljedeći XIII. međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju sazovu u Splitu, kako bi svečano obilježili stotu obljetnicu Kongresa upravo u gradu u kojem je i nastao 1894. godine na poticaj don Frane Bulića. U Lyonu, 23. rujna 1986., na sastanku Promicateljskog odbora Kongresa za starokršćansku arheologiju i u nazočnosti predstavnika 17 zemalja sudionica na XI. kongresu, izrazili smo želju da se XIII. kongres održi u Splitu, točno 100 godina poslije prvoga. Ovakav prijedlog bio je prihvaćen s oduševljenjem. Kandidatura grada Splita trebala bi službeno biti postavljena za vrijeme sastanka Promicateljskog odbora Kongresa u Bonnu. Dakle, evo nas na pragu toga velikog događaja, usred teške situacije u Hrvatskoj. A nije li to najljepši znak postojanosti znanosti u nemirnome svijetu?

Inicijativni odbor za organiziranje Kongresa, što su ga osnovali Arheološki muzej u Splitu i Filozofski fakultet u Zadru, sastao se prvi put u Splitu 27. lipnja 1988. Ovaj odbor (koji čine predstavnici arheoloških institucija i stručnjaci starokršćanske arheologije iz cijele zemlje), nakon što je odredio glavne smjernice Kongresa, povjerio je vodstvo užem krugu (predsjednik, potpredsjednik prof. Nenad Cambi, glavni tajnik). Odbor vas, usvojivši program koji vam ovdje iznosi njegov glavni tajnik, poziva u Split, kako biste sudjelovali na proslavi stote obljetnice našega Kongresa, u rujnu 1994. Samo od sebe proizlazi da jedna od komemorativnih sjednica bude posvećena stogodišnjici smrti našeg oca osnivača G. B. de Rossija, koji se pridružio msgr. Buliću u organiziranju I. kongresa. Ne smijemo ih zaboraviti.

U izradi našeg projekta od početka nam je pomoglo Ministarstvo kulture i, osobito, Ministarstvo znanosti Hrvatske i grad Split, čiji vam gradonačelnik izražava svoje poštovanje, i pridružuje se – u ovim tako teškim danima za čitav zapadni Balkan – mojim osobnim željama da se okupite u Splitu. Držimo kako bi se jedan takav projekt mogao pozvati na načela nove Europe, one iz

1992., i potvrditi integraciju naše zemlje (koja će svoju političku formu dobiti drugim putem), u sredinu u kojoj je i bila 1894.

Inicijativnom odboru pridružili su se također splitski nadbiskup i *Facultas theologica catholica Zagrebiensis*, te predložili da se što detaljnije prouči *Evangeliarium Spalatense*. Prisjetimo se da je na I. kongresu znanstvenom svijetu bio predstavljen Splitski evanđelistar. Ne bi li najbolji spomen na stogodišnjicu Kongresa bili akti pripremnog skupa našem jubilarnom kongresu, koji bi skup, kako je odlučeno 1990., za vrijeme održavanja Okruglog stola u Splitu, trebao biti održan 1992.–1993. u Rimu u Hrvatskom papinskom zavodu svetog Jeronima, a na njemu bi sudjelovali najugledniji svjetski stručnjaci. Nazočni na Okruglom stolu u Splitu: msgr. V. Saxer s Papinskog instituta za starokršćansku arheologiju, g. J. Vezin s Ecole pratique des Hautes Etudes, Paris, g. A. Petrucci i g. G. Cavallo sa Sveučilišta u Rimu, dom B. Fischer iz Münchena, dom F. M. Bogaert iz Louvaina, g. V. Popović sa Sveučilišta u Beogradu, msgr. S. Kovačić, arhivist Nadbiskupije u Splitu, i o. B. Škunca, preporučili su organiziranje ovakvog skupa o Splitskom evanđelistaru, a ja sam se prihvatio dužnosti da poduzmem sve što je potrebno u svezi s uspješnom koordinacijom. Publikacija s radovima mogla bi biti popraćena izdanjem faksimila rukopisa Splitskog evanđelistara, koji je točno nakon sto godina istraživanja prepoznat kao rukopis iz VI.–VII. stoljeća.

U mnogim prilikama *Disputationes Salonitanae* su dokazale svoju znanstvenu razinu. Postoji li bolji dokaz želje da se osvijetli novi smisao VI.–VII. stoljeća, od volje nas arheologa iz Splita da se u prosincu 1991. organizira, i pored svih nevolja, pripremi skup za naš XIII. kongres (*Disputationes Salonitanae IV.*) "Starohrvatski Solin", popraćen izložbom i katalogom.

Neka msgr. Saxer, koji je kao predsjednik Promicateljskog odbora svih kongresa na kojima smo sudjelovali, pa i ovoga, i kojega su uvijek zanimala naša nastojanja, prepozna u našoj riječi za kandidaturu Splita našu najiskreniju zahvalnost. On nas je ohrabrio, on nas je učvrstio u uvjerenju da smo dostojni XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, u prigodi stote obljetnice organizacije Kongresa.

Posljednja dva desetljeća bila su obilježena istinskom obnovom starokršćanske arheologije na našem području i otkrićem novih spomenika, koji će, nadamo se, biti objavljeni do XIII. kongresa u Splitu. Što se tiče samog I. kongresa, valja pokazati čitavu njegovu znanstvenu važnost i prikazati u čemu je bio bitan za povijest naše discipline, ukratko, treba osvijetliti njegovo historiografsko značenje. Prva etapa takvog projekta bila bi ponovno tiskanje Kronike I. kongresa, koja je objavljena 1894., u *Bullettino di archeologia e storia dalmata, XVII.*, i u suplementu *Brevis Historia primi Congressus* (s Papinskim institutom za starokršćansku arheologiju). Kako predavanja i rasprave I. kongresa nisu objavljeni u formi akata kongresa, mi bismo pridonijeli njihovu najboljem upoznavanju kada bismo seriju dokumenata i studija objavili u jednom svesku koji bi našao osobito i zasluženom mjesto u dugoj seriji

akata Kongresa, koji su mu slijedili. Druga etapa projekta bila bi izložba o I. kongresu.

Koja bi mogla biti glavna tema ovoga XIII. kongresa? Osim izvještaja o aktualnostima (novitates), koji su tradicija našega kongresa, osnovna tema bila bi proučavanje posljednjih godina kršćanstva u kasnoj antici. Točna ocjena vremena bitna je za razumijevanje ovog razdoblja na obalama Jadrana, kao i za način na koji antički lokalitet Salone preživljava i pretvara se u ranosrednjovjekovni Split. Nemojmo izgubiti iz sjećanja koliko je Salona važna za razumijevanje čitavog kršćanskog svijeta u tom vremenu. Nakon što smo dobro razmislili i raspravili, savjetovali se s više eminentnih kolega u inozemstvu, Odbor vam predlaže sljedeću temu: Razdoblje Justinijana i problem VI. i VII. stoljeća. Nadamo se brojnim priopćenjima s područja arheologije, kao i političke, administrativne, crkvene i liturgijske povijesti, i želimo da ona budu zastupljena iz svih zemalja sudionica, vezanih uz naš kongres. Naravno, ako ste suglasni s prijedlogom, koji sam vam imao čast predstaviti, očekujem (kao i svi članovi Odbora) i vaše sugestije.

Dragi kolege, svjesni smo da materijalne i tehničke pogodnosti koje smo imali za vrijeme posljednjih kongresa, nisu mali teret siromašnoj i porušenoj zemlji kao što je naša. Ako ratna drama koju danas proživljava Hrvatska ne bude riješena prije početka našega sljedećeg kongresa, želio bih vam preporučiti sljedeće: kongres bi se eventualno mogao održati u egzilu, i mogao bi postati na neki način "Notkongress", kao što je Egger na Manastirinama bio zamislio "Notkirche". Konkretno, mogao bi se održati u Rimu, pod pokroviteljstvom Hrvatskoga papinskog zavoda svetog Jeronima i Papinskog instituta za starokršćansku arheologiju, ako bi se oni suglasili s tim prijedlogom.

Dragi kolege, nemojte nas napustiti, nas, hrvatske znanstvenike, nas, slavenske znanstvenike s juga, u našim očajničkim nastojanjima da u našoj zemlji ne utrne neugasiv plamen znanosti. Zar tome ne vrijedi posvetiti duh znanosti i entuzijazam koji nas nadahnjuje, ono čime svi mogu pomoći? Nadam se i uvjeren sam da ćemo premostiti sve teškoće. Odlučni u svojoj odvažnosti i ponosni na vašu potporu, predlažemo vam da prihvatite kandidaturu Splita za XIII. međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju 1994. g. Moji dragi kolege, izgovaram danas pred vama ovu svečanu prisegu: naša dužnost je da se borimo, kako bismo postigli, i postići ćemo, dostojnu stogodišnjicu našeg Kongresa.

(Riječ glavnog tajnika Inicijativnog odbora za organiziranje XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, u Bonnu, 27. rujna 1991.)

GOVOR U FIRENCI

Kičma Rimskoga Carstva, kičma što se proteže od Jadrana do Panonije, kao da prolazi kroz moj grad, kao da se ta osovina podudara s osovinom –

cardo Dioklecijanove palače koja je bila sagrađena na nekoliko kilometara udaljenosti od metropole rimske provincije Dalmacije, stare Salone. (Potom, u ranom srednjem vijeku nasljednicom Salone postaje grad Split.) Nije to samo umišljaj nekoga tko dolazi iz toga grada, u potpori teze moglo bi se navesti mnoštvo znanstvenih radova, ali ću se u ovoj prilici radije poslužiti riječima jednoga suvremenog francuskog pjesnika (Jean-Louis Depierris), koji je – kako sam misli – najbolje godine svoga života ostavio u Splitu: "Tu palaču doživljam kao *livre du vivre*, a svaki njezin kamen vidim kao slovo. Ona koja je savršeni sklad između jednog čovjeka – Dioklecijana – i njegove ambicije, jest čin, disanje povijesti, neizbrisiv rukopis u prostoru i vremenu. Simboličko značenje je u onoj osovini što vodi od Zlatnih do Mjedenih vrata i koja je dijeli napola, jednako kao što je Dioklecijan, i poslije njega Teodozije, dijelio carstvo na istočni i zapadni dio. Ta je podjela bila sudbinom za Mediteran i Europu. Tako Split i u svojoj tjelesnoj zbilji predstavlja ukrštavanje vremenske potrebe s individualnom potrebom."

Poznato je da su se prema toj i takvoj točki na istočnom Jadranu uputili mnogi, nećemo govoriti o vojnicima ili o trgovcima, spomenut ćemo radije putnike, istraživače, radoznalce, turiste. Tako je Cirijak Ankonitanac posjetio Dalmaciju u potrazi za klasičnim antičkim, grčkim ili latinskim natpisima. Bio je i u kontinentalnoj Grčkoj, u okviru istog putovanja (1435.–1437.) i produžio za Levant. I Francuz Spon i Englez Wheler putovali su ovim krajevima 1678. Veliki bizantolog Ch. Diehl, putujući Mediteranom došao je i do Splita i Salone 1896. i 1898. godine sa 130 francuskih turista. Nakon toga svog prvog posjeta napisao je knjigu *En Méditerranée* koja je doživjela niz izdanja. Njezina prva dva poglavlja posvećena su upravo Splitu i Salonu, sljedeća dva istočnoj jadranskoj obali te Bosni i Hercegovini. Budući da je peto poglavlje posvećeno Delfima, šesto Svetoj gori Athosu, sedmo Konstantinopolu, osmo Cipru i Rodosu, a deveto Jeruzalemu, očevidan je najviši rang koji zauzimaju naši krajevi.

Ni arhitekti nisu mogli mimoići Dioklecijanovu palaču i u monumentalnim knjigama predstaviti svijetu svu njezinu veličinu. Od Engleza Roberta Adama, čija je knjiga *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalato in Dalmatia* (London, 1764.) – u bibliotekama najvidenijih Engleza – potaknula svojevrstne arhitektonske kreacije, do Francuza Ernesta Hébrarda i Austrijanca Georga Niemannsa, koji su objavili svoja djela početkom drugoga desetljeća našega stoljeća.

A onda je došao Hrvat don Frane Bulić, koji je povezao antikvarne zanose humanista Marka Marulića i suvremenu znanost. Njegovo upravljanje Arheološkim muzejem u Splitu u posljednjoj četvrtini prošloga i prvoj četvrtini našega stoljeća rezultiralo je nečim što bismo mogli definirati kao otkriće kulturnog identiteta Dalmacije.

Koji će muzej dočarati tajnovitu prošlost? Da li onaj mali muzej – kuća na jednom dalmatinskom otoku gdje, kad se spiralnim stubištem popnemo

do terase, otkrivamo more, otoke, nebo, vjetar... Odatle je dječak Marko Polo smišljao svoje putovanje.

Ako je Dante, prema jednom nedavno otkrivenom dokumentu, bio neko vrijeme stanovnik Poreča, vrlo je onda vjerojatno da često korišteni stihovi (IX, 113-115) iz Pakla o pulskoj nekropoli, koja je stavljena uz bok one arlske, nisu bili samo jedno, makar glasovito "opće mjesto", nego doista i stihovi nekog izravnog doživljaja. A možda je i pjesnik *Božanstvene komedije*, u još gotovo antičkoj scenografiji i po antičkom scenariju, čitao istarske natpise. Upravo s tih sjevernojadranskih obala osluškiavao je travnja 1933. u Trstu hrvatsku tišinu katalonski pjesnik Foix:

Nisam Slaven ni Semit;
na drugom moru zvijezde obilaze
potpunu noć, a na pustoj obali
stablo je krik ogoljelih bjelina.
Vjetrovi žežu otpatke sata
i već mi neki glas lađu pokazuje
na krajnjem gatu, s tišinama hrvatskim
i doviđenjima zaborava u šumici užadi.

Naš Predrag Matvejević u svom će *Mediteranskom brevijaru* reći: "Ljudi sa Sjevera često poistovjećuju naše more s Jugom: nešto ih vuče njemu i onda kad ostaju privrženi svome zavičaju. Nije to samo potreba za toplijim suncem i jačim svjetlom. Možda je to doista 'vjera u Jug'. Moguće je – bez obzira na mjesto rođenja ili prebivanja – postati Mediterancem. Mediteranstvo se ne nasljeđuje, nego stječe. Ono je odlika, a ne prednost. Nije posrijedi samo povijest ili predanje, zemljopis ili zavičaj, pamćenje, baština ili vjera: Mediteran je sudbina."

Humanistička utemeljenost te sudbine ogleda se u lapidarijima, koji datiraju od kraja 15. stoljeća, a zajednička im je osobina usađenost u bogatu tradiciju i oslanjanje na arheološku baštinu.

Poradi svega toga nije bilo iznenađenje kad je 1894. na inicijativu don Frane Bulića bio sazvan u Splitu i Solinu Prvi međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju.

Na znanstvenoj utemeljenosti bio je sastavljen i kongresni turizam. Po završetku kongresa upriličen je izlet u Kaštela koji je dopisnik zagrebačkih novina *Obzor* ovako opisao (30. kolovoza 1894.):

"Izlet u Kaštela u 7 sati. Krasna večer, nebo vedro kao ribje oko. Na parobrodu 'Ragusa' do 100 je izletnika (...). Netom mimoidosmo brdo Marjan, te dođosmo na pogled župnih Kaštela, zaplamsaše vatre po kaštelanskim brdinama, zatutnješe mužari, a zvana zazvoniše. Dok smo pod Lukšić pri-spjeli, sve selo planulo morem svjetlosti (...). Sve selo u pirnom odielu, podigli se slavoluci, okitili zelenim granjem i trobojnicama. Noć mirna, zažgali se svećnjaci, po kućama, brodovima, vrtovima, čarobna slika! Selo Lukšić naj-ljepše je selo između svih sedam sela na kaštelanskoj obali, okruženo baš-tama, vrtovima, veoma se zgodno podaje za ovakove svečane zabave. Te večeri

gorjelo je u Lukšiću više od šest tisuća svieća, na samoj crkvi više od dvie tisuće. (...) Te večeri sva gotovo Kaštela bila u Lukšiću, koje mjesto ne pune tisuće, moglo je brojiti 5-6 tisuća duša. Mnogo gospode iz Trogira, prisutna također trogirski glazba. Zabava, gostba – buffet – priređen u bašti obitelji Vitturi. Iz crkve smo stupili u baštu, koja se sva preljeva sjajem svjetlosti.

Ispod svodova spletenih grana lovorike, povrh ribnjaka, posred cvjetnjaka svuda svietle neizbrojne svieće i svjećice. Veoma duhovito reče jedan Niemac, da mu se pričinja kao kakova čarobna slika iz knjige. 'Tisuću i jedne noći', ali veoma duhovitije odvrtila mu princesa Windischgraetz. 'Oprostite, ovdje su večeras tisuću i dvie noći'."

Jeseni 1991., u Bonnu, na 12. međunarodnom kongresu za starokršćansku arheologiju, jednoglasnom odlukom *Comitato promotore dei congressi internazionali di archeologia cristiana* i Kongresa, Splitu je dodijeljena organizacija sljedećeg, XIII. međunarodnoga kongresa za starokršćansku arheologiju, kao jubilarnog kongresa, 1994. godine, na stotu obljetnicu Prvog kongresa. Opsežne pripreme koje smo poduzeli već prije nekoliko godina urodile su plodom, pa nas ni rat nije uspio omesti u velikom pothvatu. Ipak, imaju li zemlja i ljudi opustošeni i osiromašeni ratom stvarnih mogućnosti da naprave stoljetni događaj? Imamo znanja i volje, imamo razrađen projekt i preveliku vjeru, a sigurnost – valjda će i ona doći! U ostvarenju ovoga velikog događaja europske kulture i znanosti, susreta povijesti i ljepote, otvorili smo vrata svima koji žele ne samo pomoći nego i zajedno s nama i mi s njima sagraditi taj svjetionik, međaš za novo tisućljeće. Otvorili smo naš najveći i najznatniji arheološki lokalitet, Salonu, poznat u cijelom svijetu, a voljni smo učiniti to isto i za jedan drugi antički grad – Naronu, ne toliko poznat, ali koji sakriva tolika bogatstva da nas novim iskopavanjima samo obogaćuje kako novim povijesnim i arheološkim saznanjima, tako i briljantnim primjercima antičke umjetnosti. Velika nam je želja da do 1994. završimo obnovu najvažnijih spomeničkih kompleksa u Salonu s muzejskom zgradom Tusculum, imamo i sasvim realne izgleda za to. Naprotiv, naša glavna zgrada u Splitu, koja je, zahvaljujući dijelom i apelu Prvog kongresa, sagrađena neposredno pred Prvi svjetski rat (koja sadržava veliku i malu izložbenu dvoranu, ovu potonju za povremene izložbe, bogati lapidarij i dragocjenu biblioteku s arhivom, što predstavlja nukleus antičkih studija Dalmacije), premda je prije 22 godine – u prigodi proslave 150. obljetnice osnutka muzeja – preuređena, zahtijeva suvremenu obnovu. Možda je upravo prilika na ulasku u novo stoljeće međunarodne suradnje u oblasti kasnoantičke arheologije i povijesti umjetnosti ovom starom muzeju dati profil novoga tisućljeća.

Sasvim je jasno da je tolika intelektualna aktivnost naših prethodnika bila rezultat njihove temeljite naobrazbe i solidnog školstva. Split je danas sveučilišni centar i, premda nema u oficijelnom smisu dugu povijest svoga Sveučilišta, njegovi počeci sežu tristo godina unatrag. Naime, 1700. godine – nakon što je u prethodnim stoljećima povremeno i u raznim oblicima školstvo na visokoj razini bilo djelatno – nadbiskup Cosmi, rodom Venecijanac, uteme-

ljo je prvo osmišljeno uređeno sjemenište u Dalmaciji, koje do danas dostojno vrši svoju namjenu (*Seminario Arcivescovile*). Cosmi je bio član kongregacije, odnosno reda, koja je dobila ime po kući matici u bergamskom selu Somasca (*Congregazione di Somasca*). Somaski su imali za cilj odgoj i izobrazbu u kolegijima, akademijama i sjemeništima. Posebice su zaslužni za splitsku nadbiskupiju, kojoj su neprekidno četiri člana toga reda bila na čelu šezdeset dvije godine, tj. od 1669. do 1730. Ovdje nisam u prilici spomenuti čime je sve nadbiskup Cosmi zadužio Split; njegova uspomena ostaje u Splitu vječno. Cosmijevo sjemenište bilo je na tako visokoj razini da je za vrijeme francuske uprave u Dalmaciji bilo ocijenjeno kao jedina svijetla točka u gradu! Ta ugledna – danas visokoškolska – ustanova doživjela je za vrijeme 2. svjetskog rata okupaciju prvo jugoslavenske kraljevske vojske, zatim talijanske, njemačke, da bi na svršetku rata došla jugoslavenska komunistička vojska, koja je tu smjestila vojnu bolnicu i držala je sve do 1966. godine. U ratnim peripetijama nenadoknadiv gubitak pretrpjela je biblioteka. Najveći dio sjemeništa danas vapije za obnovom. To doista zaslužuje ustanova koja je tolike dične muževe školovala talijanskom i hrvatskom narodu.

Nemoguće mi je nabrojiti ni one najpoznatije, ali moram spomenuti barem jedno ime, i to osobito u odnosu na mjesto održavanja ove konferencije: Niccolò Tommaseo, rođen u Šibeniku, a umro u Firenci 1. svibnja 1874., koji je bio đak splitskoga sjemeništa. Veliki talijanski leksikograf, filolog, književnik i političar ostat će zabilježen i kao simbol vječnog progonstva. ("Giaccchè, come tutti i paesi di confine, la Dalmazia è terra d'esuli." Jer, kao svi pogranični krajevi, Dalmacija je zemlja prognanika.) U Veneciji je sastavio program društva *Fratellanza de popoli*, koje objavljuje istoimeni časopis; iz programa vidimo da je cilj društva međusobno pomaganje kako bi se stekla vlastita sloboda ("che mutualmente s'ajutino all'acquisto delle proprie libertà"). Tommaseo, koji je i autor romana s naslovom *Fede e bellezza* (Vjera i ljepota), napisao je prije smrti, odnosno izdiktirao, djelce o šibenskoj katedrali i njezinu graditelju Jurju Dalmatincu (*La cattedrale di Sebenico e Giorgio Dalmatico suo architetto*, Zara, 1874.); u toj knjižici Tommaseo govori kako je Juraj Dalmatinac za splitsku katedralu isklesao oltar svetog Arnira, a o sv. Arniru pripovijeda kako je godine 1177. pošao u susret papi Aleksandru III. te ga od Visa dopratio do Zadra, gdje je Papa dočekan pjesmama na slavenskom jeziku ("cantando i sacerdoti e la moltitudine le lodi di Dio in lingua slava").

Putovati znači uvijek naučiti nešto novo i različito. Naša spremnost za većim mogućnostima susreta s ljepotom označava ne samo profesionalni odnos u okviru povijesti umjetnosti, već i nastojanje za još jednom cestom mira.

(Dio predavanja pod naslovom "Il turismo d'arte e l'archeologia (Centenario di una ricerca)", održanog u Palazzo Vecchio, Firenca, 2. lipnja 1992., na međunarodnom skupu "La bellezza, una via per la pace – la cooperazione allo sviluppo sul settore dei beni culturali". Govor je u tisku u knjizi "Pro Salona" u nakladi Matice hrvatske.)